

جایگاه توسعه پایدار کشاورزی در برنامه‌های توسعه ایران (مورد: برنامه‌های پنج ساله پس از انقلاب)

حسن افراخته^۱، محمد حجبی پور^۲، مریم گرزین^۳، بهناز نجاتی^۴

تاریخ دریافت: ۱۳۹۱/۱۲/۲۳ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۲/۳/۲۰

چکیده

در عصر حاضر، توسعه پایدار کشاورزی یکی از ضروریات سرزمینی به شمار می‌آید. در راستای حصول این هدف، لازم است در برنامه‌های پنج ساله توسعه کشور به عنوان سند بالادستی و هدایتگر توسعه به این مفهوم توجه کافی مبذول گردد. این مقاله برنامه‌های پنج ساله پس از انقلاب اسلامی را به لحاظ میزان توجه و تأکید بر ابعاد و شاخص‌های توسعه پایدار کشاورزی در سال ۱۳۹۱ ارزشیابی کرده است. به منظور گردآوری داده‌ها از مطالعات اسنادی و جهت تجزیه و تحلیل برنامه‌ها از نرم‌افزار تحلیل کیفی داده‌ها (*Atlas.ti*) و روش تصمیم‌گیری چندمعیاره *VIKOR* استفاده شده است. نتیجه نشان داده است در تمام برنامه‌های توسعه پس از انقلاب به توسعه پایدار کشاورزی توجه شده است، اما در برنامه پنجم بر مقوله توسعه پایدار کشاورزی تأکید بیشتری شده است. گرچه در روند برنامه‌ریزی به تدریج به مفهوم توسعه پایدار کشاورزی توجه بیشتری معطوف شده است، اما تمامی ابعاد توسعه پایدار کشاورزی به طور یکسان مورد توجه قرار نگرفته است.

^۱ استاد جغرافیا و برنامه‌ریزی روستایی، دانشگاه خوارزمی (نویسنده مسئول) h.afrahkhteh@yahoo.com

^۲ دانشجوی دکتری جغرافیا و برنامه‌ریزی روستایی، دانشگاه خوارزمی.

^۳ کارشناس ارشد جغرافیا و برنامه‌ریزی روستایی.

^۴ کارشناس ارشد جغرافیا و برنامه‌ریزی روستایی.

طبقه بندی JEL: Q01, Q13, Q14, Q15, Q16, Q17, Q18.

واژگان کلیدی: توسعه روستایی، توسعه پایدار کشاورزی، برنامه‌های پنج ساله توسعه، تحلیل محتوا.

۱- مقدمه

در تدوام حیات انسانی، کشاورزی و تولیدات آن دارای نقش بنیادی است. در عرصه جهانی، نگرشی بر زمینه‌های تحولی جوامع پیشرفته کنونی گویای آن است که منشأ توسعه یافتگی بسیاری از این ممالک، مازاد تولید در بخش کشاورزی بوده و در مراحل اولیه توسعه، مبناساز تحولات شده است (مطیعی‌لنگرودی و شمسایی، ۱۳۸۶، ۸۵). در کشورهای رو به رشد و در حال گذار نیز، کشاورزی در تحکیم پایه‌های اقتصاد آن نقشی اساسی ایفا می‌کند. از آن جا که این بخش اقتصادی از نظر تأمین نیازهای غذایی مردم، تأمین مواد اولیه صنایع، اشتغال افراد و ایجاد درآمد اهمیت دارد، ثبات و استمرار رشد آن را می‌توان از عوامل عمده‌ی کمک کننده به ثبات اجتماعی و رشد اقتصادی جامعه به شمار آورد (Gongn&Lin,2000, 27). به عبارتی، رشد فزاینده جمعیت نیاز جوامع را به تولید مواد غذایی افزایش داده که این عامل خود نیازمند گسترش تولیدات کشاورزی است. هم‌چنین افزایش تولیدات کشاورزی نیازمند بکارگیری تکنولوژی‌های مدرن بوده که استفاده از کود و سموم دفع آفات را می‌طلبد. استفاده از این عوامل طی سال‌ها باعث اثرات مخرب بر منابع طبیعی به خصوص خاک و آب شده است.

از طرفی دیگر، در جوامعی هم چون کشور ما تا قبل از روی کار آمدن درآمدهای نفتی، اقتصاد ملی بر پایه کشاورزی استوار بود و تنها منبع تأمین خزانة و هزینه‌های دولت به شمار می‌رفت. در عصر حاضر با وجود کاهش نقش این بخش در اقتصاد، هنوز مطالعه‌ی کارکرد بخش‌های

اقتصادی در چارچوب اقتصاد کلان ملی موید نقش قابل توجه بخش کشاورزی در کشور است چرا که در تامین اشتغال و درآمد ساکنان نواحی و تعدیل نابرابری‌ها، تولید ناخالص داخلی، تامین نیازهای مصرفی جمعیت، درآمد ملی و ارزآوری که زمینه‌های توسعه اقتصادی و ملی به شمار می‌آید، سهم است (مطیعی‌لنگرودی، ۱۳۸۱، ۶۴). بدین‌سان، با توجه به نقش چندجانبه کشاورزی در زندگی انسانی و این‌که در کانون مباحث توسعه پایدار قرار دارد (Lynam, 1994, 1381)، می‌توان گفت، حصول پایداری در تمامی ابعاد آن از ضروریات غیرقابل انکار است.

تلاش‌های مربوط به کشاورزی و توسعه روستایی پایدار حول سه محور اساسی قرار دارد که شامل امنیت غذایی، ایجاد اشتغال و درآمد در مناطق روستایی به منظور ریشه کن نمودن فقر و حفظ منابع طبیعی و محیط زیست است (برنامه توسعه سازمان ملل متحد، ۱۹۹۴). به بیان دیگر، این رهیافت به دنبال حداکثر نمودن بهره‌وری از ظرفیت‌های بخش کشاورزی (اعم از طبیعی و انسانی) و حداقل نمودن پیامدهای مخرب زیست محیطی است. بدین‌سان، توسعه کشاورزی بایستی با اتکاء به امکانات و تکنولوژی موجود شکل یابد؛ از نظر فنی مناسب، از نظر اقتصادی توجیه‌پذیر، از نظر اجتماعی قابل قبول و از نظر محیطی مطلوب باشد (کوچکی، ۱۳۷۴، ۹۲).

در کشور ما نیز چرخه چالش‌ها در بخش کشاورزی نظیر عدم افزایش سطح زیرکشت، سه برابر شدن جمعیت کشور در طی ۴۰ سال گذشته و کاهش مساحت اراضی مفید، افزایش فشار اکولوژیکی در فضاهای تولید محصولات کشاورزی (نواحی روستایی)، استفاده مکرر از زمین، استفاده نادرست و مخرب از منابع آبی، کاهش راندمان عوامل بنیادی تولید (آب و زمین) و به صرفه نبودن تولید در این بخش، پیری جمعیت بهره‌بردار در بخش کشاورزی و عدم رغبت جوانان به فعالیت در آن سبب گردیده تا این بخش مهم اقتصادی به مرور زمان دچار ناپایداری مفرط شود. از این رو در راستای حفظ منابع خدادادی و استفاده عقلایی از آن و هم چنین ایجاد

تغییر مثبت در وضعیت کشاورزان و روستائیان، ضرورت توجه به توسعه پایدار کشاورزی احساس می‌گردد که همواره نیز رشد و توسعه پایدار کشاورزی، یکی از شاخص‌ترین و مهمترین اهداف جمهوری اسلامی بوده است (درویشی، ۱۳۷۲، ۵).

نخستین گام و بنیادی‌ترین آن به منظور تحقق بخشی به توسعه پایدار کشاورزی، اتخاذ سیاست‌ها و راهبردهای متناظر با وضعیت کنونی کشور است و در سطح بین‌المللی نیز برنامه‌ریزی به عنوان یک چارچوب معین برای رسیدن به اهداف توسعه و خصوصا توسعه پایدار از اهمیت قابل توجهی برخوردار است (جمعه‌پور، ۱۳۷۷، ۱۶۵). در ساختار نظام برنامه‌ریزی و اجرایی حاکم بر کشور ما، برنامه‌های پنج ساله توسعه در سطح کلان و ملی جریانات و روند ویژه سیاست‌گذاری‌ها و برنامه‌های عملیاتی را شکل می‌دهد و میزان توجه و گرایش به پیاده‌سازی رویکردها و رهیافت‌هایی هم چون توسعه پایدار و به خصوص توسعه پایدار کشاورزی در ارتباط مستقیم با برنامه‌های پنج ساله توسعه قرار دارد. هدف تحقیق، پاسخ به این پرسش اساسی است که با توجه به شرایط خاص زیست محیطی، اقتصادی و اجتماعی حاکم بر کشور، در برنامه‌های توسعه پنج ساله به مثابه بالادست‌ترین سند هدایت‌کننده جریان توسعه، به چه میزان بر رویکرد توسعه پایدار کشاورزی به عنوان رهیافتی نو و کارآمد در برنامه‌ریزی کشاورزی و روستایی کشور توجه و تاکید شده است؟

۲- پیشینه تحقیق

هولس (۱۹۹۱) در مقاله ای با عنوان "چشم انداز جهانی توسعه پایدار: الزاماتی برای کشاورزی" ابتدا به بررسی گزارش کمیسیون پیرسون، برانت و برونتلان می‌پردازد و در ادامه به الزامات توسعه پایدار کشاورزی در جهان تاکید می‌کند. این مقاله رابطه بین کشاورز و مصرف‌کننده را تبیین و به طور خلاصه، سودمندی و تعالی منابع انسانی در دستیابی به شکل پایدار کشاورزی را هدف اصلی می‌داند.

گراهام (۱۹۹۸) در کتاب خود با عنوان "توسعه پایدار کشاورزی و توسعه روستایی" به ارتباط بین این دو مقوله می‌پردازد و نقش کشاورزی پایدار بر توسعه روستایی را مورد بحث قرار می‌دهد. موضوعات مورد بحث عبارتند از: ضرورت رفع نیازهای اساسی بشر، توسعه پایدار کشاورزی، نقش محوری کشاورزی پایدار در توسعه پایدار روستایی و در نهایت معرفی یک استراتژی برای کشاورزی پایدار و توسعه روستایی.

علیپور و دیگران (۱۳۸۷)، در پژوهشی تحت عنوان "دانش و گرایش محققان سازمان ترویج، آموزش و تحقیقات کشاورزی نسبت به کشاورزی پایدار"، به سنجش گرایش ذهنی و عملی محققان کشاورزی نسبت به مفهوم کشاورزی پایدار پرداخته است. یافته‌های تحقیق نشان داد جهت‌گیری تحقیقاتی پاسخگویان عمدتاً در جهت تدوین نیازها و مسائل تحقیقاتی در جهت رفع مسائل و مشکلات بخش کشاورزی و نیز بهره‌مندی از نظرات و همکاری محققان با تخصص‌ها و رشته‌های مختلف در انجام این گونه فعالیت‌ها بود. از نظر پاسخگویان، نتایج تحقیقات آنان پیامدهایی هم چون افزایش عملکرد در واحد سطح، حفظ تولیدات کشاورزی در دراز مدت، حفظ منابع طبیعی و کشاورزی و نیز افزایش تولید و درآمد کشاورزان را در بر داشته است.

قنبری و حمید برقی (۱۳۸۷)، در پژوهشی با عنوان "چالش‌های اساسی در توسعه پایدار کشاورزی ایران"، برخی از پتانسیل‌ها و تنگناهای فراروی بخش کشاورزی کشور را در ارتباط با توسعه پایدار کشاورزی مورد بحث و بررسی قرار می‌دهد و نتایج می‌گیرد که توسعه پایدار کشاورزی در کشورمان علاوه بر چالش‌های جهانی با چالش‌ها دیگری نیز مواجه است از جمله: فرسایش شدید منابع خاک، هرز روی و عدم بهره‌وری مناسب از منابع آب‌های سطحی و زیرزمینی، تخریب پوشش گیاهی و کاربرد غیر اصولی از منابع طبیعی، بالا بودن ضایعات

محصولات کشاورزی، بیکاری در مناطق روستایی، دوگانگی در ساختار مناطق شهری و روستایی، مدیریت توسعه روستایی، امنیت سرمایه گذاری در بخش‌های تولیدی. مشاهده می‌شود در تحقیقاتی که تاکنون در ایران و جهان صورت گرفته، اغلب موضوعاتی نظیر توسعه پایدار کشاورزی، شاخص‌ها و الزامات آن را در دستور کار خود قرار داده‌اند و در تحقیقات داخلی نیز کمتر به بررسی محتوای برنامه‌های کلان توسعه در ارتباط با توسعه پایدار کشاورزی پرداخته شده است. بررسی جایگاه توسعه پایدار در برنامه‌های توسعه به عنوان هدف اصلی تحقیق آن را از سایر پژوهش‌های انجام شده متمایز می‌سازد که می‌تواند در راستای ارتقاء و توسعه فرهنگ نظارت، ارزیابی و جهت‌دهی توسعه کشور مورد استفاده متولیان امر قرار گیرد.

۳- مبانی نظری

اصطلاح توسعه روستایی از سال‌های ۱۹۵۰ به بعد مطرح شده است (زمانی پور، ۱۳۷۳، ۴۳). توسعه روستایی به عنوان یک مفهوم، ایده، نوعی عمران و بهبود سطح زندگی روستائیان است که شامل توسعه منابع طبیعی با تاکید بر بخش کشاورزی و فعالیت‌های مرتبط با آن، توسعه صنایع روستایی، توسعه و تجهیز منابع انسانی و تلاش مستمر در راستای بهسازی فضای اجتماعی-اقتصادی زندگی روستایی می‌شود. از این منظر آن مفهومی چند بعدی است که علوم متعدد کشاورزی، علوم اجتماعی، روانشناسی، مدیریت، اقتصاد و مهندسی را با هم مرتبط می‌سازد (طالب و عنبری، ۱۳۸۷، ۲۴۹).

مایکل تودارو اعتقاد دارد که توسعه روستایی در عین حال که عمدتاً منوط به پیشرفت کشاورزی زارعین کوچک است، از این حد بسیار فراتر می‌رود و شامل: الف) بهبود سطح زندگی از جمله بهبود درآمد، اشتغال، آموزش، بهداشت و تغذیه، مسکن و رشته متنوعی از خدمات اجتماعی مربوط؛ ب) کاهش نابرابری در زمینه توزیع درآمدهای روستایی و کاهش

عدم تعادل درآمدها و امکانات اقتصادی بین مناطق شهری و روستایی؛ و ج) گسترش توانایی بخش روستایی در تثبیت و تسریع روند پیشرفت در طول زمان می‌گردد (تودارو، ۱۳۷۸، ۳۳۷).

بنابراین حوزه فعالیت در توسعه روستایی را می‌توان شامل پنج بخش دانست که این بخش‌ها عبارتند از: مدیریت منابع طبیعی، امور زیربنایی روستایی، مدیریت منابع انسانی، توسعه کشاورزی و توسعه فعالیت‌های غیرکشاورزی، که به نظر او این بخش‌ها باید در چارچوب راهبرد توسعه نهادی مورد اهتمام قرار گیرد (ازکیا و غفاری، ۱۳۸۸، ۲۰).

بنا به تعریف بانک جهانی نیز توسعه روستایی استراتژی است که برای بهبود زندگی اقتصادی و اجتماعی گروه مشخصی از مردم که همان روستائیان فقیرند، طراحی می‌شود. این استراتژی در پی گسترش منافع توسعه در بین فقیرترین افرادی است که در نواحی روستایی به دنبال امرار معاش هستند. از نظر بانک جهانی، فقرای روستایی شامل کشاورزان خرده‌پا، اجاره‌نشین‌ها و خوش‌نشین‌ها است (لنگرودی، ۱۳۸۶، ۶). به عبارتی می‌توان گفت که توسعه به دنبال تغییر وضع موجود یک جامعه و حرکت به سمت وضع مطلوب بوده که با توجه به ساختارهای جامعه ترسیم شده است.

بدین‌سان، با توجه به ابعاد گسترده توسعه روستایی نمی‌توان تعریف جامع و مورد پذیرش همه صاحب‌نظران ارائه نمود اما آن چه که در بسیاری از تعاریف بر آن تکیه و تاکید گردیده، جایگاه محوری بخش کشاورزی و مسائل پیرامونی آن است. به بیان دیگر می‌توان گفت راهبرد توسعه روستاها بنا به پیوند ناگسستنی و عمیق این فضاها با بخش کشاورزی، در گرو اصلاح، بهبود و توسعه سازمان بخش کشاورزی در فضاهای روستایی است.

کشاورزی پایدار، توسعه سیاست‌ها و عملیاتی است که توانایی مردم را برای تولید غذا و پوشاک تضمین کرده، وضعیت اقتصادی و تجاری کشاورزی و ارزش‌های اجتماعی را حفظ می‌کند، بی‌آنکه سبب تخریب منابع طبیعی شود. هدف کشاورزی پایدار اعمال مدیریت موفق

بر منابع پایه کشاورزی یا به عبارتی تطابق زیست محیطی بوده تا بتواند نیازهای متغیر انسانی را در حال و آینده برطرف کند و درآمد خانوار را در بلند مدت ارتقا بخشد، در صورتی که اقتصادی ترین و سودمندترین نحوه استفاده از انرژی و تبدیل آن به تولیدات کشاورزی، سبب تخریب حاصلخیزی خاک و کیفیت محیط زیست نشود (هارود، ۱۹۹۰، ۱۱۹؛ حسینی و شریعتی، ۱۳۸۲، ۲۶۱؛ مطیعی لنگرودی و شمسایی، ۱۳۸۸، ۵۷).

مفهوم و مضمون توسعه پایدار که کشاورزی پایدار را نیز در بر می گیرد، تنها متعلق به دوران معاصر نیست و بعضی تاریخچه آن را به زمان نیوتن، جان لاک، توماس جفرسون، چارلز داروین و حتی به آسیای قدیم نسبت می دهند (کریمی، ۱۳۸۱، ۴۱). برای نخستین بار آلبرت هاوارد کشاورزی پایدار را به عنوان یک نظام تشریح کرد (هاتفیلد و کارلن، ۱۳۸۰، ۱۱). به طور کلی می توان گفت کشاورزی پایدار تجلی افکاری است که از حدود دهه ۱۹۲۰ به موازات کشاورزی تجاری شکل گرفته و به تدریج به طرز چشم گیری تکامل یافته است و در عین حال جنبه اصلی فلسفی خود را در نحوه برخورد با محیط طبیعی، که همانا همگامی با نظام طبیعت و حفاظت از آن است حفظ نموده، سپس صورت علمی پیدا کرده، امروزه به عنوان جنبش ارگانیک فعال است (لامپکین، ۱۳۷۶، ۱۱).

کشاورزی پایدار از نظر اندیشمندان مختلف دارای معانی گوناگون است که به حیطه علاقه و تجربه آنان بستگی دارد. اما بیشتر اختلاف نظرهایی که امروزه در مورد ماهیت و توانایی های کشاورزی پایدار وجود دارد عمدتاً در ارتباط با تعاریفی است که از آن ارائه می شود (فرانسیس و همکاران، ۱۳۷۷، ۴). بنا به نظریه لوکرتز (۱۹۸۹) اصطلاح کشاورزی پایدار به مجموعه ای از خط و مشی ها جهت مقابله با مشکلات موجود بر سر راه توسعه کشاورزی اطلاق می شود. چنین مشکلاتی شامل افت حاصلخیزی خاک بر اثر فرسایش فزاینده و پیامدهای آن نظیر از دست رفتن مواد غذایی مورد نیاز گیاه، آلودگی آب های سطحی و زیرزمینی به آلاینده هایی نظیر

حشره‌کش‌ها، کودها و رسوبات، نقصان منابع غیر قابل تجدید، کمی درآمد کشاورزی به دلیل بالا بودن هزینه‌های تولید و نازل بودن قیمت فروش محصولات می‌باشد. به علاوه واژه پایدار تلویحا مبین بعد زمانی است و توانایی یک نظام کشاورزی از نظر ادامه حیات در دراز مدت را در بر دارد (هاشمی‌نیا و قهرمان، ۱۳۷۸، ۱۰؛ ادواردز، ۱۳۷۹، ۱۳). بنابراین می‌توان گفت که کشاورزی هنگامی پایدار است که از نظر اقتصادی باعث رشد و ترقی مناسب گردد، به لحاظ اجتماعی عادلانه، به لحاظ فرهنگی مناسب و نهایتاً بر مبنای یک رویکرد کل‌نگر و علمی، برنامه‌ریزی و انجام شود. به بیان دیگر کشاورزان می‌توانند، عرضه محصولات کشاورزی را هماهنگ با رشد جمعیت و رشد اقتصادی و با توجه به محیط زیست افزایش دهند (UNDP, 1994, 21؛ هاشمی داران، ۱۳۸۴، ۵۶).

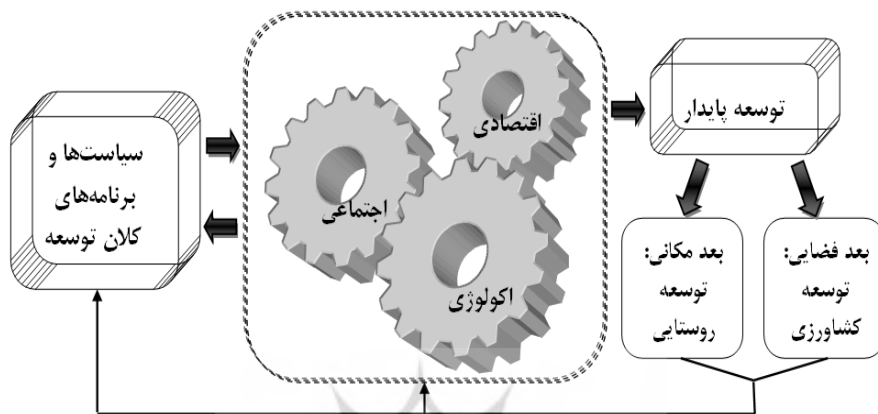
فائو برای توسعه پایدار کشاورزی و روستایی معیارهای زیر را بر می‌شمرد:

- تامین نیازهای غذایی اساسی نسل حاضر و آینده از نظر کمی و کیفی و در عین حال تامین تولیدات کشاورزی دیگر؛
- ایجاد مشاغل دائمی، درآمد کافی و شرایط مناسب زندگی و کار برای کسانی که در فرایند تولیدات کشاورزی اشتغال دارند؛
- حفظ و در صورت امکان ارتقای ظرفیت تولیدی منابع طبیعی پایه و منابع تجدید شونده، بدون ایجاد اختلال در عملکرد چرخه‌های اساسی بوم‌شناختی و تعادل‌های طبیعی و تخریب جنبه‌های اجتماعی ° فرهنگی جوامع روستایی با ایجاد آلودگی زیست محیطی؛
- کاهش آسیب‌پذیری بخش کشاورزی نسبت به عوامل طبیعی و اقتصادی ° اجتماعی و دیگر تهدیدها و تقویت خود اتکایی (Munssing and shearer, 1995).

در مجموع بحث توسعه پایدار کشاورزی می‌توان گفت "پایداری" از جایگاه خاصی برخوردار است. آن به عنوان وجه وصفی توسعه، وضعیتی است که مطلوب بودن و امکانات موجود در

طول زمان کاهش پیدا نمی‌کند و از کلمه *Sustenere* (Sus) یعنی از پایین *Teneres* یعنی نگه داشتن) به معنای زنده نگه داشتن گرفته شده است که بر حمایت یا دوام بلند مدت تاکید می‌کند (زاهدی، ۱۳۸۴، ۷۹). پایداری نگه‌داری بدون اضمحلال، پشتیبان و تکیه‌گاه زندگی است (Gane, 2007, 132).

مفهوم پایداری، رویکرد گسترده‌ای است که درباره مسائل اجتماعی، اقتصادی به ویژه زیست محیطی ناشی از فعالیت‌های مختلف انسان بحث و راه‌حل‌های آن را بررسی می‌کند. ریشه این مباحث از گزارش کمیسیون برانت‌لند (۱۹۸۷م) تحت عنوان آینده مشترک ما نشأت می‌گیرد (Avijit, 1998, 96). پایداری در کشاورزی، ویژگی‌هایی مانند دوام اقتصادی، سلامت محیطی و مقبولیت اجتماعی را نیز در بر می‌گیرد (حسینی و شریعتی، ۲۶، ۱۳۸۲). بدین‌سان می‌توان عنوان نمود که پایداری مفهومی است سیستمی‌نگر که چنانچه سیستم‌های بالاتر ناپایدار باشد، زیر سیستم‌ها نیز قادر نخواهند بود به پایداری دست یابند، این بدین معنی است که پایداری در سطح محلی بدون وجود پایداری در سطوح بالا قابل تحقق نیست. بر اساس پیوستگی و سلسله مراتب فضایی^۵ مکانی و هم‌چنین نظام برنامه‌ریزی و مدیریت کلان توسعه در هر سرزمین، برنامه‌های توسعه روستایی و توسعه پایدار بخش کشاورزی به عنوان جزئی از برنامه‌های توسعه هر کشور به شمار می‌رود (پاپلی‌یزدی و ابراهیمی، ۱۳۸۷، ۵۳) و الگوی نظری تحقیق به شرح شکل ۱، قابل ارائه است.

شکل ۱: مدل مفهومی تحقیق

۵- روش تحقیق

تحقیق حاضر به لحاظ هدف کاربردی، و از حیث ماهیت و روش، توصیفی^۵ تحلیلی است. در راستای پیشبرد تحقیق، محتوای قانون برنامه‌های پنج ساله بعد از انقلاب اسلامی بررسی شده است. زمان انجام تحقیق سال ۱۳۹۱ بوده است. تحلیل محتوای برنامه‌های مورد مطالعه با رویکرد توسعه پایدار کشاورزی طی گام‌هایی به شرح زیر بوده است:

اول، شاخص‌های توسعه پایدار کشاورزی از منابع متعدد و پیشینه تحقیق گردآوری شده است؛ دوم، شناسایی و دسته‌بندی شاخص‌های توسعه پایدار کشاورزی در گروه‌های اقتصادی، اجتماعی و زیست محیطی با استفاده از نرم‌افزار تحلیل داده‌های کیفی Atlas.ti در متون پنج برنامه توسعه پس از انقلاب؛ و

سوم، ارزشیابی و تجزیه و تحلیل محتوای برنامه‌ها با استفاده از فراوانی شاخص‌های توسعه پایدار کشاورزی که از مرحله پیشین بدست آمده به کمک روش VIKOR^۱.
 نرم‌افزار Atlas.ti از جمله نرم‌افزارهایی است که به منظور تجزیه و تحلیل کیفی داده‌های متنی، گرافیکی، صوتی و تصویری مورد استفاده محققان قرار می‌گیرد. در واقع کاربرد این نرم‌افزار در مطالعات و تحقیقات کیفی به منظور تئوری‌سازی است. این نرم‌افزار برای ایجاد پیوند بین کدها و یا برچسب‌ها با متن یا قسمتی از متن به کار می‌رود و امکان تحلیل متن و مفهوم آن در رویکردی سیستمی فراهم می‌گردد (میرزامحمدی، ۱۳۹۱؛ دولانی و همکاران، ۱۳۹۱، ۸۶).
 در تحقیق حاضر در بخش تحلیل متن، و فراوانی ابعاد و شاخص‌های توسعه پایدار کشاورزی از این نرم‌افزار استفاده شده است.

ویکور (VIKOR) یک روش توافقی است که بر مبنای روش ال. پی. متریک^۲ توسعه یافته است. تمرکز این روش روی رتبه‌بندی و انتخاب مجموعه‌ای از گزینه‌ها با وجود تضاد معیارها است. رتبه‌بندی چند معیاره در روش VIKOR براساس نزدیک‌ترین جواب به جواب ایده‌آل است (Opricovic & Tzeng, 2004). تفاوت اصلی این مدل با مدل‌های تصمیم‌گیری سلسله مراتبی یا شبکه‌ای این است که بر خلاف آن مدل‌ها، در این مدل مقایسات زوجی بین معیارها و گزینه‌ها صورت نمی‌گیرد و هر گزینه مستقلاً توسط یک معیار سنجیده و ارزیابی می‌شود. مراحل انجام آن به شرح زیر است:

۱. محاسبه مقادیر نرمال شده

$$L_{pi} = \left\{ \sum_{j=1}^n [w_j (f_j^* - f_{ij}) / (f_j^* - f_j^-)]^p \right\}^{1/p}$$

رابطه ی (۱)

^۱. Vlse Kriterijska Optimizacija Kompromisno Resenje.

^۲. LP-metric

۲. تعیین بهترین و بدترین مقدار: بهترین و بدترین هر یک از مقادیر در هر معیار را شناسایی می‌کنیم و به ترتیب f_j^* (بهترین راه حل ایده آل مثبت) و f_j^- (بهترین راه حل ایده آل منفی) می‌نامیم. اگر تمامی f_j^* را به هم پیوند بزنیم یک ترکیب بهینه خواهیم داشت که بیشترین امتیاز را خواهد داد که در مورد f_j^- نیز همین طور است.

$$f_{ij} = \frac{x_{ij}}{\sqrt{\sum_{j=1}^n x_{ij}^2}}, i=1,2,\dots,m; j=1,2,\dots,n \quad \text{رابطه ی (۲)}$$

۳. تعیین وزن معیارها

$$\begin{aligned} f_j^* &= \text{Max } f_{ij}, i=1,2,\dots,m \\ f_j^- &= \text{Min } f_{ij}, j=1,2,\dots,n \end{aligned} \quad \text{رابطه ی (۳)}$$

۴. محاسبه فاصله گزینه‌ها از راه حل ایده آل: این مرحله محاسبه فاصله هر گزینه از راه حل ایده آل و سپس حاصل جمع آن‌ها برای ارزش نهایی براساس روابط ذیل است، به عبارتی برترین رتبه بر اساس ارزش S_i و بدترین رتبه بر اساس ارزش R_i بدست می‌آید.

$$R_i = \text{Max}_j [w_j (f_j^* - f_{ij}) / (f_j^* - f_j^-)] \quad \text{رابطه ی (۴)}$$

۵. محاسبه مقدار ویکور Q_i : این مقدار برای هر یک از آن‌ها به صورت زیر تعریف می‌شود:

هنگامی که مقدار v بزرگتر از $0/5$ باشد شاخص Q_i منجر به اکثریت موافق می‌شود و هنگامی که مقدار آن کمتر از $0/5$ می‌شود، شاخص Q_i بیانگر نگرش منفی اکثریت است. به طور کلی وقتی مقدار v برابر $0/5$ است که بیانگر نگرش توافقی متخصصان ارزیابی است.

$$S_i = \sum_{j=1}^n w_i (f_j^* - f_{ij}) / (f_j^* - f_j^-) \quad \text{م رابطه ۵}$$

۶. رتبه بندی گزینه ها بر اساس مقادیر Q_i : در این مرحله بر اساس مقادیر Q_i محاسبه شده در گام قبل، گزینه‌ها را رتبه بندی کرده و تصمیم گیری می‌نماییم (Wei, 2008).

$$Q_i = v \left[\frac{S_i - S^*}{S^- - S^*} \right] + (1-v) \left[\frac{R_i - R^*}{R^- - R^*} \right] \quad \text{م رابطه ۶}$$

۶- بحث و نتایج

۶-۱- برنامه‌های پنج ساله توسعه جمهوری اسلامی ایران پس از انقلاب برنامه اول (۱۳۷۰-۱۳۷۴)

در برنامه اول توسعه بعد از انقلاب و اصلاحیه آن ۱ به بخش کشاورزی توجه خاص شد (مطیعی لنگرودی، ۱۳۸۶، ۵۲). در طی این برنامه حدود ۸/۱۲۸ میلیارد ریال سرمایه گذاری توسط بنگاه-

۱. لایحه برنامه اول توسعه، به دلیل ضعف و عدم انجام و نیز وجود شرایط ویژه ناشی از جنگ تحمیلی مورد تصویب قرار نگرفت. پس از شروع دوره دوم مجلس شورای اسلامی با تغییرات اساسی و اصولی به تدوین "اصلاحیه برنامه اول توسعه جمهوری اسلامی ایران" اقدام نمود.

های دولتی در بخش کشاورزی صورت گرفت. در سال ۱۳۶۶ ارزش افزوده این بخش ۵۶۲ میلیارد ریال بوده که ۱۸ درصد از محصول ناخالص داخلی کشور را در بر گرفته است. افزایش نسبی ارزش افزوده این بخش به دلیل رشد منفی محصول ناخالص داخلی در سال‌های پیش از برنامه و رشد مثبت کشاورزی در آن زمان بوده است. سهم زیربخش زراعت به طور متوسط ۵۰/۳ درصد، سهم زیربخش دامداری ۴۸/۴ درصد و جنگلداری و شیلات در مجموع ۱/۳ درصد در دوره زمانی ۱۳۵۸-۱۳۶۶ بوده است. از نظر تغییرات سطح زیرکشت و منابع آب مساحت زمین‌های زیرکشت و آیش ایران از حدود ۱۷/۸ میلیون هکتار در سال ۱۳۵۷ به ۱۸/۵ میلیون هکتار در سال ۱۳۶۶ رسیده است. این افزایش بیشتر ناشی از افزایش سطح اراضی آبی و کاهش سطح اراضی آیش بوده و میزان آب تامین شده از طرق مختلف نیز طی این دوره به طور متوسط سالانه حدود ۴ درصد افزایش داشته است (سازمان برنامه و بودجه، ۱۳۷۰).

برنامه دوم (۱۳۷۵-۱۳۷۹)

برنامه‌ی ۵ ساله دوم با هدف اصلی توسعه اقتصادی با نرخ رشد ۵/۱ درصد در سال تصویب شد که نرخ رشد ارزش افزوده بخش کشاورزی ۴۳ درصد بوده است (قانون برنامه دوم توسعه، ۱۳۷۸-۱۳۷۴). در این برنامه نیز نگرش به کشاورزی با رویکردی خاص مورد توجه قرار گرفته و از آن جا که بخش صنعت به دلیل جنگ تحمیلی دچار ضعف شده بود و از طرفی نیز نیاز غذایی جمعیت کشور رو به تزاید داشته است، کشاورزی به عنوان محور توسعه مطرح شد (رحیمی، ۱۳۷۷، ۲۰۳). در این برنامه، استفاده از توانمندی‌ها و مزیت‌های نسبی مناطق در اتخاذ سیاست‌های منطقه‌ای کشاورزی، جلوگیری از تخریب بی‌رویه منابع طبیعی، حفظ و احیاء و بهره‌برداری مناسب از منابع تجدید شونده، ایجاد پوشش جنگلی، برنامه‌ریزی در زمینه گسترش صنایع تکمیلی دامی و کشاورزی و ... مورد توجه قرار گرفت (آقاسی‌زاده و همکاران، ۱۳۸۷، ۲۱). نکته‌ی حائز اهمیت در خصوص برنامه دوم توسعه این است که در سال

۱۳۷۷ دفتر محیط زیست و توسعه پایدار تاسیس گردید (دفتر محیط زیست و توسعه پایدار کشاورزی، ۱۳۸۳) که تا حدودی توجه به شاخص‌های کشاورزی پایدار جز اهداف کیفی قرار گرفت.

برنامه سوم (۱۳۸۳-۱۳۷۹)

مهم‌ترین ویژگی برنامه سوم توسعه شناخت چالش‌های اساسی فرآیند توسعه اقتصادی کشور و سعی در فراهم ساختن الزامات تحقق توسعه پایدار بود (جهانگرد، ۱۳۸۴، ۴۵). از نظر میزان سرمایه‌گذاری موجود در بخش کشاورزی، بیشترین رشد در برنامه‌ی سوم توسعه اتفاق افتاد (سلامی و دیگران، ۱۳۸۹، ۱۵۹). در این برنامه سعی شد که صنایع تبدیلی کشاورزی مورد توجه بیشتری قرار گیرد. هم‌چنین مقرر شد که ۳ درصد از سپرده‌های قانونی بانک مرکزی جمهوری اسلامی در اختیار سه بانک قرار گیرد که بخشی از آن صرف اعطای تسهیلات به طرح‌های کشاورزی و دامپروری شود؛ و تصویب شد که در طول سال‌های برنامه سوم حداقل ۲۵ درصد از تسهیلات اعطایی کلیه بانک‌های کشور را با هماهنگی دستگاه‌های اجرائی ذی‌ربط به بخش آب و کشاورزی اختصاص داده شود. در امر توسعه پایدار در این برنامه طرح‌هایی از قبیل تعادل دام و مرتع، خروج دام از جنگل و لزوم حفظ و حراست از منابع پایه اتخاذ شده است (سازمان برنامه و بودجه، ۱۳۷۹).

برنامه چهارم (۱۳۸۸-۱۳۸۴)

برنامه چهارم در قالب ترسیم چشم‌انداز آینده در افق بلندمدت و با سرمشق رشد پایدار اقتصادی مبتنی بر محور دانایی و رویکرد جهانی به منظور اصلاح ساختارها و فرآیندهای جامعه برای دوره ۸۸-۱۳۸۴ تهیه و تدوین شد. در این برنامه مقرر گردید که حداقل ۱۰ درصد از منابع قابل تخصیص حساب ذخیره ارزی به بخش غیردولتی و به صورت ارزی - ریالی جهت سرمایه‌گذاری در طرح‌های موجه بخش کشاورزی اختصاص یابد. در این برنامه نیز مانند برنامه

سوم ۲۵ درصد تسهیلات اعطایی مربوط به کشاورزی به بخش آب کشاورزی اختصاص یافت. هم‌چنین توسعه بخش کشاورزی و منابع طبیعی با محوریت خودکفایی در تولید محصولات اساسی و حمایت از گسترش صنایع تبدیلی و تکمیلی بخش کشاورزی به نحوی که ضایعات به میزان ۵۰ درصد کاهش یابد، در صدر برنامه‌های مربوط به کشاورزی قرار گرفت. در امر توسعه پایدار کشاورزی در این برنامه تصویب شد که بهره‌برداری از جنگل صرفاً براساس تعدیل اکولوژیک صورت گیرد.

برنامه پنجم (۱۳۹۴ - ۱۳۹۰)

برنامه‌ی پنجم توسعه با نرخ رشد ۷ درصد در سال و با رویکرد مبنایی پیشرفت و عدالت تصویب شد و نرخ ارزش افزوده در بخش کشاورزی در طول این برنامه توسعه ۶ درصد پیش بینی گردید و مقرر شد کل تولیدات محصولات کشاورزی از ۱۰۲ میلیون تن در سال ۸۶ به ۱۴۳ میلیون تن در سال ۱۳۹۳ افزایش یابد.

در بخش کشاورزی در برنامه پنجم سرفصلی جدا در نظر گرفته نشده است اما به منظور ارتقای سطح کلی حمایت از کشاورزی به حداقل ۳۵ درصد ارزش تولید این بخش اهداف و برنامه‌های مهمی قید شده است که از جمله آن می‌توان به ارتقای بهره‌وری منابع و صادرات محصولات کشاورزی و بالابردن بینش و مهارت تولیدکنندگان بخش کشاورزی، تهیه و تدوین الگوهای کشت نوین اشاره داشت.

در بحث توسعه پایدار و کشاورزی، به منظور حفظ ظرفیت تولید و نیل به خودکفایی در تولید محصولات اساسی کشاورزی، بر ارتقاء ارزش افزوده بر مبنای ملاحظات توسعه پایدار تاکید شده است. هم‌چنین در راستای ارتقای آگاهی‌های عمومی، حفظ محیط زیست و دستیابی به توسعه پایدار، تهیه برنامه‌های آموزشی در ردیف اولویت‌ها قرار گرفت و نیز به منظور حفظ منابع آب و خاک در بحث استفاده از سموم و کودهای شیمیایی، مقدار مصرف مجاز برای

تولید محصولات باغی و کشاورزی مشخص شد تا ضمن اطلاع رسانی و فرهنگ‌سازی، محصولاتی تولید شود که از سلامت برخوردار باشد.

۶-۲- ارزشیابی محتوای برنامه‌ها از منظر توسعه پایدار کشاورزی با استفاده از روش VIKOR و نرم‌افزار Atlas.ti تحلیل و ارزشیابی محتوای برنامه‌های توسعه پس از انقلاب (جدول ۱) نشان داد. در بعد اقتصادی توسعه پایدار کشاورزی به پارامترهایی هم چون میزان درآمد ناخالص بهره‌برداران کشاورزی، کاهش هزینه تولیدات، سرمایه‌گذاری در امر کشاورزی، اعطای تسهیلات و اعتبارات به فعالیت‌های مرتبط و پرداخت یارانه نهاده‌های کشاورزی پرداخته شده است. به لحاظ توجه به میزان درآمد ناخالص بهره‌برداران کشاورزی از تولید، تنها در برنامه چهارم توسعه به این مقوله مهم پرداخته شده است و در برنامه‌های پیش از آن و حتی برنامه پنجم کمترین توجهی به این موضوع اساسی نگردیده است.

میزان توجه به کاهش هزینه تولیدات کشاورزی در میان برنامه‌های مورد مطالعه مربوط به برنامه سوم توسعه با ۶۰ درصد بوده است. روند توجه به این شاخص بنیادی در متن برنامه توسعه پس از انقلاب موید این است که مرور پس از برنامه سوم، توجه و تأکید سیاست‌ها کمتر و در برنامه پنجم صفر گردیده است.

در مجموع بحث درآمد ناخالص ناشی از تولید در بخش کشاورزی و هزینه تولید در آن می‌توان اذعان نمود که علی‌رغم نقش بنیادی این دو فاکتور که در ارتباط مستقیم با پایدار کشاورزی و یا به بیان دیگر، نقش مهمی که در برانگیختن انگیزه بهره‌برداران و نسل‌های بعدی برای انجام فعالیت‌های کشاورزی دارد، تأکید و توجه قابل ملاحظه‌ای در متن برنامه‌های توسعه کشور نشده است که چالشی اساسی فراروی توسعه پایدار کشاورزی به شمار می‌آید.

از حیث توجه به توسعه سرمایه‌گذاری در بخش کشاورزی، برنامه‌های چهارم و پنجم به طور مشترک دارای بالاترین میزان (۲۸ درصد) بوده است و در مراتب بعدی، میزان توجه به این

سیاست راهبردی و اساسی در برنامه دوم و سوم ۱۷ درصد و برنامه اول ۱۱ درصد تعیین شده است که علت اساسی آن را می‌توان تأکید به امر برنامه‌ریزی و تاثیر عمیق سرمایه‌گذاری بخش خصوصی و دولتی در رشد کشاورزی دانست.

میزان توجه به مقوله واگذاری تسهیلات و اعتبارات به بخش کشاورزی در متن برنامه اول توسعه از بیشترین سطح (۲۷ درصد) برخوردار بوده است که به مرور در طی برنامه‌های بعدی تا برنامه چهارم توجه به آن کاهش یافته اما در برنامه پنجم تأکید بر آن به طور قابل ملاحظه‌ای افزایش یافته است. این امر را می‌توان با افزایش ناگهانی جمعیت کشور در دوره زمانی این برنامه و لزوم توجه بیشتر به بحث کشاورزی مرتبط دانست. در کل از آن جا که یکی از مسائل و چالش‌های اساسی بخش کشاورزی و روستاها به عنوان کانون تمرکز این فعالیت اقتصادی، نبود و کمبود سرمایه لازم جهت اقدامات و برآورد نیازهای مکانیزم توسعه می‌باشد، نادیده گرفتن و یا کم توجهی بر مقوله واگذاری اعتبارات می‌تواند خطری جدی فراروی توسعه پایدار بخش کشاورزی به شمار آید. تأکید بر پرداخت یارانه‌های نهاده‌های بخش کشاورزی از دیگر شاخص‌های اقتصادی توسعه پایدار کشاورزی بوده و بررسی نشان داد که در محتوای تمامی برنامه‌های توسعه به طور یکسان بر آن توجه و تأکید شده است و یکی از علل اساسی این موضوع به شعائر نظام جمهوری اسلامی و اهداف و رویکرد انقلاب بر می‌گردد.

جدول ۱: میزان توجه به شاخص‌های اقتصاد توسعه پایدار کشاورزی در برنامه‌های پنج ساله توسعه ایران (۱۳۹۱)

شاخص برنامه توسعه	میزان درآمد ناخالص	کاهش هزینه تولید	سرمایه‌گذاری در امر کشاورزی	اعطای تسهیلات و اعتبارات به بخش کشاورزی	یارانه نهاده‌های کشاورزی
اول	۰	۲۰	۱۱	۲۷	۲۰
دوم	۰	۰	۱۷	۲۳	۲۰
سوم	۰	۶۰	۱۷	۱۸	۲۰
چهارم	۱۰۰	۲۰	۲۸	۹	۲۰
پنجم	۰	۰	۲۸	۲۳	۲۰
جمع	۱۰۰	۱۰۰	۱۰۰	۱۰۰	۱۰۰

منبع: یافته‌های تحقیق، ۱۳۹۱

شاخص‌های اجتماعی توسعه پایدار کشاورزی در متن برنامه‌های توسعه پس از انقلاب (جدول ۲) سطح سواد و تحصیلات جامعه کشاورزان، آموزش فنی و تخصصی و توجه به جمعیت جوان شاغل در بخش کشاورزی بوده است. طبق مطالعات صورت گرفته، علی‌رغم این که تاکنون تحقیقات متعدد نشان داده یکی از عمده مسائل پیش روی توسعه بخش کشاورزی، پایین بودن سطح سواد و میزان تحصیلات عمده بهره‌برداران است اما در محتوای برنامه‌های مورد مطالعه کمتر به این موضوع اساسی توجه شده یا به عبارت دیگر، تنها در متن برنامه اول توسعه به مقوله سواد و تحصیلات بهره‌برداران بخش کشاورزی تاکید و توجه شده است. به نظر می‌رسد

علت این امر تاسیس نهضت سوادآموزی در سال ۱۳۵۸ و توجه به ریشه کنی بی‌سوادی در این دوره بوده است.

از حیث توجه به امر آموزش فنی و تخصصی کشاورزان نیز در متن برنامه اول بیشترین تأکید و توجه به آن (۳۲ درصد) شده است و در سایر برنامه‌ها به میزان برابر (۱۷ درصد) به مقوله یاد شده پرداخته شده است. لزوم حضور جمعیت جوان در بخش کشاورزی به عنوان یکی از مهم‌ترین پارامترهای توسعه پایدار کشاورزی است که تنها در برنامه اول به آن توجه شده است. علت تشویق و تأکید به اشتغال جمعیت جوان در بخش کشاورزی را می‌توان جلوگیری از مهاجرت‌های روز افزون ساکنان جوان روستایی به شهرها در سال‌های نخستین پس از جنگ و ممانعت از شاغل شدن آن‌ها در مشاغل غیر بنیادی شهر دانست.

جدول ۲: میزان توجه به شاخص‌های اجتماعی توسعه باسواد کشاورزان در محتوای برنامه‌ها و پنج سال توسعه ایران (۱۳۵۸-۱۳۶۳)

شاخص برنامه توسعه	سطح سواد و تحصیلات جامعه کشاورزان	آموزش فنی و تخصصی کشاورزان	جمعیت جوان شاغل در بخش کشاورزی
اول	۱۰۰	۳۲	۱۰۰
دوم	۰	۱۷	۰
سوم	۰	۱۷	۰
چهارم	۰	۱۷	۰
پنجم	۰	۱۷	۰
جمع	۱۰۰	۱۰۰	۱۰۰

مأخذ: یافته‌های تحقیق، ۱۳۹۱

در بعد زیست محیطی توسعه پایدار کشاورزی، محتوای برنامه‌های توسعه پس از انقلاب به شاخص‌هایی هم چون مقابله با بیابان‌زایی و خشکسالی، حفاظت و بهره‌برداری از آب‌های

شیرین با رویکرد توسعه پایدار و تکنولوژی سازگار با محیط تاکید شده است. ارزشیابی محتوایی برنامه‌های مورد مطالعه موید این است (جدول ۳) که به طور کلی شاخص‌های زیست محیطی در برنامه اول توسعه چندان مورد توجه واقع نشده است. اهمیت به شاخص مقابله با بیابان‌زایی و خشکسالی در برنامه اول تا سوم به صورت یکسان بوده و در برنامه چهارم اشاره‌ای به این موضوع نشده است. اما در برنامه پنجم شاهد سیر صعودی آن هستیم به گونه‌ای که بیشترین میزان توجه (۴۹ درصد) نیز مربوط به این برنامه می‌باشد.

لزوم تأکید بر حفاظت و بهره‌برداری از آب‌های شیرین به حدی که نیازهای نسل حاضر را برآورده سازد و حقوق نسل‌های آینده نیز به مخاطره نیاندازد، در برنامه اول مورد توجه قرار نگرفته است، علت این امر را می‌توان عدم توجه به مقولات زیست محیطی و البته توسعه پایدار در بحث کشاورزی دانست، اما در سایر برنامه‌ها این مقوله بیشتر مورد توجه واقع شده است و در برنامه‌ی پنجم با یک جهش، توجه به این شاخص به نحو چشمگیری (۵۵ درصد) افزایش یافته است که می‌توان علت آن را کاهش قابل توجه ذخیره آب‌های زیرزمینی و آلوده شدن آب‌های سطحی بر اثر گسترش فعالیت‌های کشاورزی برشمرد و در واقع زنگ خطری برای دولت محسوب می‌گردد.

از حیث توجه به تکنولوژی سازگار با محیط نیز بیشترین میزان تأکید در برنامه پنجم و سوم (۴۰ درصد) صورت گرفته است و همان‌طور که ذکر شد، توجه به این مقوله در برنامه‌های نخستین بعد از انقلاب در اولویت قرار نداشته است. بدین‌سان، در مجموع می‌توان گفت ملاحظات زیست محیطی و به ویژه تأکید بر پایداری منابع طبیعی مربوط به بخش کشاورزی در برنامه پنجم در بالاترین میزان نسبت به سایر برنامه‌های توسعه کشور قرار دارد.

جدول ۳: میزان توجه به شاخص‌های زیست‌محیطی توسعه پایدار کشاورزی در برنامه‌های پنج‌ساله توسعه ایران (۱۳۸۵-۱۳۸۹)

شاخص / برنامه توسعه	مقابله علیه بیابان‌زایی و خشکسالی	حفاظت و بهره‌برداری از آب‌های شیرین با رویکرد توسعه پایدار	تکنولوژی سازگار با محیط
اول	۱۷	۰	۰
دوم	۱۷	۹	۰
سوم	۱۷	۲۷	۴۰
چهارم	۰	۹	۲۰
پنجم	۴۹	۵۵	۴۰
جمع	۱۰۰	۱۰۰	۱۰۰

مأخذ: یافته‌های تحقیق، ۱۱۱۱

در مجموع ارزشیابی برنامه‌های پنج‌ساله توسعه پس از انقلاب اسلامی از حیث میزان گرایش و توجه به مقوله توسعه پایدار کشاورزی با استفاده از روش VIKOR در جدول ۴ و ۵ نشان داده شده است. برنامه پنجم توسعه اجتماعی، اقتصادی، و فرهنگی از نظر میزان توجه به شاخص‌های توسعه پایدار کشاورزی در ابعاد اجتماعی، اقتصادی و زیست‌محیطی دارای رتبه اول بوده است که به نظر می‌رسد عواملی هم چون قرارگیری کشور ما در موج و جریان توسعه پایدار در سطح جهان، بروز مسائل و مشکلات زیست‌محیطی در پهنه سرزمین نظیر بروز بحران آب و خشکسالی‌ها، رشد جمعیت و افزایش نیاز غذایی و درک بیشتر اهمیت و لزوم مقوله

پایداری از سوی برنامه‌سازان و سیاست‌مداران کشور نقش زیادی در تأکید برنامه پنجم بر توسعه پایدار کشاورزی داشته است. در مراتب بعدی میزان توجه به مقوله توسعه پایدار کشاورزی در برنامه چهارم توسعه ۰/۲۶۸، برنامه اول توسعه ۰/۲۱۱، برنامه سوم توسعه ۰/۱۹۷ و برنامه دوم توسعه ۰/۰۰۸ ارزشیابی شده است.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

جدول ۴: مانع‌ها و ناهنجاری‌های توسعه باستان کشاورزی در برنامه‌های پنج‌ساله توسعه ایران

شاخص	اقتصادی			اجتماعی			زیست محیطی			بعد
	کاهش هزینه تولید	سرمایه گذاری در امر کشاورزی	اعطای تسهیلات و اعتبارات به بخش کشاورزی	یارانه نهاده‌های کشاورزی	سواد و تحصیلات جامعه کشاورزان	آموزش کشاورزان	جمعیت جوان شاغل در بخش کشاورزی	مقایله علیه بیابان‌زایی و خشکسالی	حفاظت و بهره‌برداری از آب‌های شیرین با رویکرد توسعه پایدار	
اول	۱	۲	۶	۱	۲	۱	۱	۱	۰	۰
دوم	۰	۳	۵	۱	۱	۰	۰	۱	۱	۰
سوم	۳	۳	۴	۱	۱	۰	۰	۱	۳	۲
چهارم	۱	۵	۲	۱	۱	۰	۰	۰	۱	۱
پنجم	۰	۵	۵	۱	۱	۰	۰	۳	۶	۲

منبع: ماهنامه تحقیق، ۱۱۱۱

جدول ۵: رتبه‌بندی برنامه‌های پنج‌ساله توسعه ایران بر حسب میزان سرمایه‌های هنجار آدبه توسعه باستان کشاورزی

رتبه	ضریب ویکور	برنامه
۳	۰/۲۱۱	اول
۵	۰/۰۰۸	دوم
۴	۰/۱۹۷	سوم
۲	۰/۲۶۸	چهارم
۱	۰/۵	پنجم

منبع: ماهنامه تحقیق

۷- نتیجه گیری

نگاهی به وضعیت کنونی کشاورزی در عرصه جهانی به وضوح گویای این مسئله است که قابلیت دوام سیستم‌های فعلی تولید محصولات کشاورزی، به طور چشمگیری مورد چالش قرار گرفته است. بدین سان، توجه به توسعه پایدار کشاورزی به عنوان یکی از مهم‌ترین ضرورت‌های زندگی امروز بشر مطرح است. کشور ما نیز همگام با سایر کشورها، چند صباحی است که توجه به مقوله توسعه پایدار کشاورزی را در رأس امور خود قرار داده است. در این مقاله تلاش شده است تا میزان توجه به پارامترها و شاخص‌های توسعه پایدار در پنج برنامه توسعه پس از انقلاب اسلامی با استفاده از روش‌های علمی مورد ارزشیابی محتوایی قرار گیرد. نتایج نشان داده است توجه به توسعه پایدار کشاورزی در تمامی برنامه‌ها به نحوی از انحاء لحاظ شده است. لیکن ضریب توجه به شاخص‌های توسعه پایدار کشاورزی بسیار ناچیز و در بهترین وضعیت نیم بوده است. از طرفی در بین برنامه‌ها، در محتوای برنامه‌ی پنجم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی کشور (۱۳۹۴-۱۳۹۰) بیشترین میزان توجه و تأکید بر مقوله توسعه پایدار کشاورزی شده است. پس از آن برنامه‌ی چهارم دارای بالاترین میزان توجه به مقوله یاد شده بوده است. برنامه‌ی اول توسعه پس از انقلاب علی‌رغم این که مقارن با دوران شکل‌گیری رویکرد توسعه پایدار کشاورزی در عرصه جهانی بوده و ملاحظات زیست محیطی آن نیز کمتر ارزشیابی گردیده، اما در جایگاه سوم قرار دارد که دلیل اصلی آن تأکید بیشتر بر شاخص‌های اقتصادی و به سبب آثار جنگ تحمیلی و دوران بازسازی پس از آن بوده است. در مجموع ارزشیابی محتوای برنامه‌های توسعه می‌توان گفت هر چند وضعیت کلی محتوای برنامه‌ها حاکی از روند رو به رشد توجه و تأکید بر مقوله توسعه پایدار کشاورزی است اما بر

مبنای اصول یکپارچه‌نگری، بررسی نشان می‌دهد که در محتوای برنامه‌های توسعه به طور همسان و برابر، ابعاد سازنده توسعه پایدار کشاورزی مورد توجه واقع نشده است. به گونه‌ای که توجه و تأکید بر ابعاد اقتصادی و زیست محیطی بیش از بعد اجتماعی توسعه پایدار کشاورزی می‌باشد. از این رو در صورت تداوم این جریان، امکان تحقق مطلوب و همه‌جانبه توسعه پایدار کشاورزی دور از دسترس می‌نماید. امری که با توجه به شرایط خاص کشور، فرهنگ اسلامی و جنبه چند بعدی بودن مفهوم توسعه پایدار قابل توجیه نخواهد بود.

به منظور اصلاح برنامه‌های پنج ساله توسعه در آینده از حیث توسعه پایدار کشاورزی پیشنهاد می‌شود اولاً فصلی ویژه به مقوله یاد شده تخصیص یابد و ثانیاً پیش از تدوین و تصویب برنامه‌های توسعه، مراکز تحقیقاتی کشور از سوی دولت و مجلس حمایت و هدایت شوند تا به بررسی، ارزیابی و شناخت نقاط ضعف و موانع توسعه پایدار کشاورزی پرداخته و سپس بایسته‌های قانونی متناسب با آن در قانون برنامه توسعه دیده شود.

منابع

- آقاسی‌زاده، فتح‌الله؛ دشتی، سعید؛ اعتمادزاده، امیرحسین. (۱۳۸۷). مدل مفهومی و محتوایی برنامه‌های پنج ساله جمهوری اسلامی ایران، هفته نامه برنامه سال هفتم، شماره ۳۰۰، دی ماه ۱۳۸۷، ص ۱۵ ° ۲۱.
- ادواردز، کلیو آرتور. (۱۳۷۹). کشاورزی پایدار، ترجمه و تدوین عوض کوچکی، محمد حسینی، ابوالحسن هاشمی دزفولی، انتشارات دانشگاه مشهد.
- ازکیا، مصطفی؛ غفاری، غلامرضا. (۱۳۸۸). توسعه روستایی با تاکید بر جامعه روستایی ایران، نشر نی، تهران.
- برنامه توسعه سازمان ملل متحد، ۱۹۹۴.
- پاپلی‌یزدی، محمدحسین؛ ابراهیمی، محمدامیر. (۱۳۸۷). نظریه‌های توسعه روستایی، سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت)، تهران.
- تودارو، مایکل. (۱۳۷۸). توسعه اقتصادی در جهان سوم، ترجمه غلامعلی فرجادی، انتشارات موسسه عالی پژوهش و برنامه‌ریزی توسعه، تهران.
- جمعه‌پور، محمود. (۱۳۷۷). بررسی و ارزیابی جایگاه اقتصادی و توسعه بخش روستایی در فرایند برنامه ریزی توسعه ملی، مجموعه مقالات همایش پنجاه سال برنامه‌ریزی توسعه در ایران، جلد دوم.
- جهانگرد، اسفندیار. (۱۳۸۴). تحلیل سازگاری سرمایه‌گذاری در برنامه‌های توسعه ایران، مجله برنامه و بودجه ۱۳۸۴، شماره ۹۰.
- حسینی، فرج‌الله؛ شریعتی؛ محمدرضا. (۱۳۸۲). نیازهای آموزشی مروجان سازمان کشاورزی سمنان به کشاورزی پایدار، مجله جهاد، شماره ۲۵۸، ۲۵ - ۳۱.

- _____ (۱۳۸۲). نگرش‌ها و نیازهای آموزشی مروجان، مجله جهاد، سال ۲۳، شماره ۲۵۸، ۳۱-۱۲۵.
- درویشی، عبدالکریم. (۱۳۷۲). ظرفیت و توان توسعه پایدار کشاورزی ایران، اقتصاد کشاورزی و توسعه، شماره ۵، سال دوم، ص ۲۰-۵۲.
- دفتر محیط زیست و توسعه پایدار کشاورزی. (۱۳۸۳). مجموعه قوانین و اقدامات، وزارت جهاد کشاورزی.
- دولانی، عباس؛ حریری، نجلا؛ حسن‌زاده، حافظ‌محمد؛ ولی‌نژادی، علی. (۱۳۹۱). مروری بر پژوهش کیفی و نرم‌افزارهای تحلیل داده‌های کیفی، فصلنامه مدیریت سلامت، شماره ۱۵، صص ۷۷-۸۹.
- رحیمی، عباس. (۱۳۷۷). ارزیابی رویکرد های توسعه روستایی ایران، مجموعه مقالات همایش پنجاه سال برنامه ریزی توسعه در ایران، جلد دوم.
- زاهدی، شمس‌السادات؛ نجفی، غلامعلی. (۱۳۸۴). مسائل پایداری کشاورزی در ایران، مجله جامعه شناسی ایران، شماره ۲، ۷۳-۱۰۶.
- زمانی‌پور، اسدالله. (۱۳۷۳). ترویج کشاورزی در فرایند توسعه، دانشگاه بیرجند.
- سازمان برنامه و بودجه، ۱۳۷۴-۱۳۷۰ قانون برنامه اول توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جمهوری اسلامی ایران.
- سازمان برنامه و بودجه، ۱۳۷۸-۱۳۷۴، قانون برنامه دوم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جمهوری اسلامی ایران.
- سازمان برنامه و بودجه، ۱۳۸۳-۱۳۷۹ قانون سوم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جمهوری اسلامی ایران.

- سلامی، حبیب الله؛ شعبانی، زهره؛ صدر، سید کاظم. (۱۳۸۹). برآورد موجودی سرمایه در زیربخش های کشاورزی ایران و چگونگی شکل گیری آن در برنامه های توسعه، فصلنامه ی پژوهش های اقتصادی ، سال دهم ، شماره اول، ص ۱۳۳ ° ۱۶۹.
- طالب، مهدی؛ عنبری، موسی. (۱۳۸۷)، جامعه شناسی روستایی با تاکید بر ابعاد تغییر و توسعه در جامعه روستایی ایران، انتشارات دانشگاه تهران، تهران.
- علیپور، حسن؛ فلاح، ربیع؛ مقدس فریمانی، شهرام. (۱۳۸۷)، دانش و گرایش محققان سازمان ترویج، آموزش و تحقیقات کشاورزی نسبت به کشاورزی پایدار، مجله پژوهش و سازندگی در زراعت و باغبانی، شماره ۸۱، زمستان ۱۳۸۷، ۱۱۹-۱۱۱.
- فرانسیس، چارلز. ا.؛ باتلر فلورا، کورنلیا؛ کینگ، لاری. د. (۱۳۷۷). کشاورزی پایدار در مناطق معتدل، ترجمه عوض کوچکی و جواد خلقانی، انتشارات دانشگاه فردوسی مشهد.
- قنبری، یوسف؛ برقی، حمید. (۱۳۸۷)، چالش های اساسی در توسعه پایدار کشاورزی در ایران، راهبرد یاس، شماره ۱۶، زمستان ۱۳۸۷، صفحات ۲۳۴-۲۱۹.
- کریمی، سعید. (۱۳۸۱). اصول و روش های تولید در کشاورزی پایدار، مجله جهاد، شماره ۲۵۴، ۴۰ ° ۴۶.
- کوچکی، عوض. (۱۳۷۴). کشاورزی و توسعه پایدار، نشریه "اقتصاد کشاورزی و توسعه" توسعه پایدار کشاورزی مجموعه مقالات، شماره ویژه، ص ۸۹-۱۱۱.
- لامپکین، ن. (۱۳۷۶). کشاورزی ارگانیک، ترجمه عوض کوچکی، دانشگاه فردوسی مشهد.
- میرزاحمدی، علی. (۱۳۹۱). تحلیل کیفی داده با Atlas.ti، انتشارات ناقوس.
- مطیعی لنگرودی، سید حسن. (۱۳۸۱)، جغرافیای کشاورزی ایران - کشاورزی، انتشارات جهاد دانشگاهی مشهد.

- _____ (۱۳۸۶)، برنامه‌ریزی روستایی با تاکید بر ایران، انتشارات جهاد دانشگاهی مشهد.
- مطیعی لنگرودی، سیدحسن؛ شمسایی، ابراهیم. (۱۳۸۶)، توسعه روستایی مبتنی بر تداوم و پایداری کشاورزی: مطالعه موردی بخش سجا سرود زنجان، فصلنامه تحقیقات جغرافیایی، شماره ۸۶، صص ۸۵-۱۰۴
- _____ (۱۳۸۸). توسعه و کشاورزی پایدار (از دیدگاه اقتصاد روستایی). تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- هاتفیلد، جی ال؛ کارلن، دی ال. (۱۳۸۰). نظام‌های کشاورزی پایدار، ترجمه عوض کوچکی و محمد حسینی و حمید رضا خزائی، جهاد دانشگاهی مشهد.
- هاشمی‌دارای، حسن. (۱۳۸۴). کشاورزی پایدار راهگاه توسعه پایدار، انتشارات پرسمان، تهران.
- هاشمی‌نیا، مجید؛ قهرمان، نوذر. (۱۳۷۸). زراعت دیم راهبردی نوین برای پایداری، انتشارات جهاد دانشگاهی مشهد.
- Jingzhu; Lin, Xiangyi. (2008), The Multiple Attributed Decision-Making VIKOR Method and Its Application, IEEE
- Avijit, Gupta. (1998). Ecology and Development in Third World, Second Edition, London, Routledg.
- Gane, M. (2007). Forest strategic Management and Sustainable Development for Forest Sector, Nether land.
- Gongn, Jianhua. & Lin, Hui. (2000). Sustainable development for agricultural region in China: case studies, Forest Ecology and Management 128, pp. 27-38.

- Graham, B. (1998). Sustainable agriculture and rural development. IICA Quarterly NewsletterJournal, Vol 4 , No 1, pp. 1-2, 8-9
- Harwood, P. (1990). History of Sustainable Agriculture, 1-19.
- Hulse, J. H. (1991), Global perspectives on sustainable development: implications for agriculture. Canadian Journal of Agricultural Economics, Vol. 39 No. 4 (I) pp. 541-551
- Lynam, J.K. (1994). Sustainable growth in agricultural Production: the links between Production, resources, and research.in: Opportunities, Use, and transfer of systems research methods in agriculture to developing Countries. In: zoldsworthy, P., PenninggDeveries, F. (Eds). (PP: 3 - 27.) Kluwer Academic Publishers,. The Netherlands
- Munssing he, M., W. Shearer. (1995). Defining and Measuring sustainabililty, the United Nations University/ The word bank.
- Opricovic, Serafim. (1998). Multicriteria Optimization of Civil Engineering Systems. Belgrade: s.n., Faculty of Civil Engineering.
- Pretty, J.N.(1995). Regenerative Agriculture, Policies and Practice for sustainability and Self - Reliance. Earthscan blications Ltd. London. England.
- UNDP. (1994). Sustainable Human Development and Agriculture. New York. NY. USA.

The Situation of Sustainable Agricultural Development in Iran Development Plans Case: Five-year plans After the Revolution

H. Afrakteh¹, M.Hajipour², M. Gourzin³, B. Nejati⁴

Abstract

Nowadays, sustainable agricultural development is one of the basic needs. For achieving to this aim, sufficient attention should be paid to this concept on the country five-year plans as an upstream document and development navigation. This paper has evaluated Five-year plans After the Islamic Revolution from the viewpoints of its attention and emphasis on sustainable agricultural development dimensions and indices. Required data are collected through document study. Collected data has been analyzes based on content analysis through VIKOR method and Atlas.ti software. The result showed that although, there has been some attention to sustainable agricultural development in all of the Five-year plans after the Islamic Revolution, but the more emphasis has been paid to sustainable agricultural development concept on the fifth development plan. Although the attention has been gradually paid to concept of sustainable development in all of the planning process, but, there has not been equal emphasis on all dimensions of sustainable agricultural development.

Key words: *Rural development, sustainable agricultural development, Five-year plans, Content Analysis.*

1 . Professor in geography and rural planning, Kharazmi University, hafrakhteh@yahoo.com.

2. PhD student of geography and rural planning, Kharazmi University.

3 . Msc in geography and rural planning.

4 . Msc in geography and rural planning.